

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Ткаченко В.М.

ІДЕОЛОГІЯ, МІФ І ПОЛІТИЧНА УТОПІЯ В СТРУКТУРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ: ПРОБЛЕМА ОПТИМІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ (сторінками книги «Філософія и идеология от Маркса до постмодерна» / Отв. ред. А.А. Гусейнов, А.В. Рубцов, сост. А.В. Рубцов. – М.: Прогресс-Традиция, 2018. – 464 с.)

Радянський Союз був ідеократичною державою, а Комуністична партія проголошувалася в Конституції керівною і спрямовуючою силою суспільства. Відповідно в цій країні філософія (як і увесь гуманітарний блок науки), з одного боку, та комуністична ідеологія – з другого, були максимально близькі, якщо не тотожні в головному. Аргумент цьому феномену був такий: «наукова філософія» і «наукова ідеологія» є неподільними у повній відповідності з формулою, що визначала «соціалізм як науку» (Ф. Енгельс).

Тож не випадково 20 грудня 1962 р. Ідеологічний відділ ЦК КПРС було утворено шляхом об'єднання Відділу культури ЦК КПРС, Відділу науки, вищих навчальних закладів і шкіл ЦК КПРС із Відділом пропаганди і агітації ЦК КПРС (12 травня 1965 р. перейменований у Відділ пропаганди і агітації ЦК КПРС, а в жовтні 1988 р. перетворений у Ідеологічний відділ ЦК КПРС, і вже 29 серпня 1991 р. Постановою Верховної Ради СРСР діяльність КПРС було призупинено). Увесь цей час науковці гуманітарної сфери не лише чесно виконували держзамовлення, але й водночас намагалися так чи інакше вислизнути із-під нав'язливого контролю з боку офіційної ідеології.

Деідеологізація кінця 1990 – початку 2000 рр. при усій фрагментарності, частковій зворотності, а часто-густо й поверховості, тим не менше, різко розширила можливості філософської (та й гуманітарної в цілому) науки – як щодо обраної тематики, так і щодо методологічних підходів і відповідних матеріалів для опрацювання. І все-таки результат проведеної роботи виявився досить неоднозначним. За оцінкою к.філос.н. Олександра Володимировича Рубцова, *«Нині ми спостерігаємо безумовне зростання впливу тіньової «проникаючої» ідеології і навіть досить незграбні спроби відродити подобу радянського ідеологічного офіціозу. В цілому цей процес можна вважати тенденцією до фундаментальної реабілітації ідеологічного – одночасно і концептуально-світоглядного, і практичного – що набирає силу у сфері реальної політики»* (с. 16). (Жирний курсив наш. – В.Т.)

Ця тенденція не могла не відбитися на характері суспільно-політичного діалогу в російському суспільстві. Як наголошує той же О.В. Рубцов, при усій підвищеній увазі еліти до питань ідеології (та й до свідомості взагалі) філософія в Росії поки що не піддається безпосередньому ідеологічному тиску. Зокрема, щодо неї поки що напряду не застосовується відома формула, що широко побутує, стосовно до кінематографу: усе, що виробляється коштом державного бюджету, має замовлятися і контролюватися державою, тобто адміністрацією. Рубцов пояснює цей феномен змінами у диспозиції філософії і влади в Росії: *«якщо в радянській моделі влада реалізовувала свої ідеологічні інтереси, цілі і амбіції тиском на професіональну філософію в цілому, то нині вона віддає перевагу або ж вибірковому ангажементу із середовища професіоналів, залишаючи решту в спокої, або ж робить ставку на своїх власних “філософів”, необов’язково професіональних, але таких, що поступово інфільтруються також в професіональне – дослідницьке і викладацьке – середовище. Ті ж зміни в підході спостерігаються, зокрема, у ставленні влади до досліджень в історії (свої “історики”), а можливо, і до науки в цілому. Не виключено, що це взагалі одна схема, в котрій, наприклад, масові репресії замінюються репресіями вибірковими й точковими, але показовими»* (с.17).

Чи відмінняє ця «м’якість» глибину й гостроту проблеми. Можливо, навіть, навпаки: відсутність очевидного зовнішнього тиску з боку ідеології на наукову сферу створює ілюзію відсутності ідеологічного тиску в гуманітарній сфері взагалі. Відтак з’являється по-своєму парадоксальна ситуація. Так, у філософському середовищі автоматично виникає напруга при самому слові «ідеологія» – навіть там, де ідеологія у цілому (й конкретні ідеології зокрема) є для філософії виключно предметом аналізу й осмислення. А це наводить на думку, що в зазначеному контексті марксистська традиція критики ідеології в Росії практично була обірвана. Водночас науковці не можуть не помічати хай навіть підсвідомого всотування ідеологічних інгредієнтів у саму філософську науку. Окрім того – непомітно для себе вони втягуються в процес, який в житейській практиці завжди відверто називали «ідеологічною роботою», якщо не «ідеологічною боротьбою».

Ця зміна форматів й самої «онтології» ідеологічного в усій повноті ставить питання про нове самовизначення філософії (та й гуманітарної науки взагалі) у її ставленні до ідеології. Саме тому в системі Російської академії наук порушується проблема щодо нового освоєння принципів взаємовідносин філософії й ідеології, щодо переосмислення термінології й мовленнєвої практики суджень про ідеологічне. Тобто, виникає необхідність відкривати для себе принципово нову предметність ідеології. Парадоксальність нашої доби, зазначає Рубцов, проявляє себе в тому, що ідеології нерідко вже немає там, де ми її звикли бачити, і вона з’явилася там, де ми її досі не помічаємо, зокрема у собі.

Цей виклик часу зумовив появу у середовищі науковців РАН прагнення до переосмислення феномену ідеології в суспільно-політичному житті, а разом з тим і до введення ідеологічних баталій в площину толерантності й наукової виваженості.

Ініціатива Інституту філософії РАН

Впродовж 2016-2018 рр. в Інституті філософії РАН опрацювання проблем взаємовідносин філософії й ідеології відбулося в межах цілої серії наукових заходів. Початок обговорення цієї складної й особливо гострої в наш час проблеми було закладено в трьох доповідях, проголошених на Загальноінститутському семінарі Інституту філософії, і об'єднаних єдиною темою «Філософія й ідеологія» (керівники семінару – академік Абдусалам Абдулкеримович Гусейнов і академік Андрій Вадимович Смірнов).

7 червня 2016 р. д.філос.н. Еріхом Юрієвичем Соловйовим було прочитано доповідь «Філософія як критика ідеологій». В основу концепції лягла ідея «контридеологічної аналітики» – розуміння філософії як особливого роду рефлексії над «неправдивою свідомістю», що поширюється політично ангажованими ідеологіями. На думку доповідача, ідеологія – це завжди «свідомість для іншого», що нав'язується прикриваючи особистий інтерес. Ставлення до такої ідеології може бути лише негативним, тим більше в добу нових технологічних можливостей щодо масового впливу на свідомість. Висловлюється побажання, що раціональна філософська критика ідеології покликана започаткувати «Нове Просвітництво».

Згодом, 27 квітня 2017 р. д.філос.н. Вадимом Михайловичем Межуєвим було прочитано доповідь «Філософія як ідеологія». Відштовхуючись від попередньої доповіді Е.Ю. Соловйова, В.М. Межуєв ставить питання щодо необхідності прояснення самих цих понять: «філософія», «ідеологія», «критика». Головна тема філософських досліджень – опрацювання проблеми людської свободи. Філософія є сама свого роду ідеологією – починаючи від Античності аж до Нових часів. Доповідач також поділяє думку про ідеологію як форму «неправдивої свідомості для іншого», однак при цьому вбачає можливість її позитивного розвитку в контексті філософії свободи.

Врешті-решт 14 грудня 2017 р. в розвиток обговорюваної проблеми відбулась доповідь к.філос.н. Олександра Вадимовича Рубцова «Ілюзія деідеологізації. До концепції «дифузної» й «проникаючої ідеології». Доповідач розглядає філософію й ідеологію в єдиному континуумі – через опозицію «впізнання». Головна розбіжність між філософією й ідеологією полягає не у змісті того чи іншого тексту, а у його інтенції, самій настанові та мотиві дослідження: ідеологія тяжіє до догматизації, а філософія переймається «критикою очевидностей». Зазначається, що подолання суто політичних трактувань ідеології призводить до розповсюдження ідеологічного на сфери культури, мистецтва, науки, техніки, економіки, права тощо. Окрім того – ідеологія залюбки сприймається людиною в режимі «внутрішнього діалогу». За цих умов

залишаються важливими різного роду просвітництво й раціональна критика, однак їхній вплив нині різко обмежений внаслідок переходу ідеологій у тіньові, латентні й дифузні формати.

За підсумками цих доповідей, їх обговорення й наступних публікацій стало ще більш очевидним, що дискусія щодо взаємовідносин філософії й ідеології такими напрацюваннями не завершується. Скоріше, навпаки, такого роду матеріали відкривають безліч нових поворотів теми і додаткових можливостей пошуку консенсусу. **В результаті виникла ідея проведення в Інституті філософії «круглого столу» на тему: «Філософія й ідеологія: ілюзії деідеологізації».** Ніхто не чекав від усіх цих заходів якихось вичерпних відповідей, а тим більше «закриття» теми. Навпаки, з'явилася необхідність в рамках колективної дискусії окреслити максимально широкий спектр підходів, до того ж не лише концептуальних, але й «галузевих», де присутність ідеологічного виявляє себе в різних соціальних практиках.

Організатори «круглих столів» з самого початку взяли курс не на досягнення якихось остаточних висновків, а на визначення максимально широкого спектру підходів (як у розумінні предмета, так і в концептуальних орієнтаціях). Домінуюча думка полягала в тому, що тема «Філософія й ідеологія» відносяться до таких, що принципово не закриваються. До того ж вона заслуговує того, щоб в тих чи інших форматах стати предметом регулярного осмислення. **Уже зараз визначилися найбільш гострі лінії суперечностей:**

1. Чи протистоїть філософія ідеології, чи філософія сама є різновидом ідеології, безпосередньо чи опосередковано виконуючи її політичні, соціально-психологічні та ін. функції?

2. Який обсяг і ареал розповсюдження ідеологічного? Чи достатньо лише соціально-політичних трактувань предмета? Наскільки важливо вбачати присутність ідеології у сфері наукового пізнання в цілому, а також художньої творчості тощо?

3. Чи є ідеологія виключно негативним проявом духовного й інтелектуального життя, або ж вона може також виконувати певні позитивні функції? Відповідно: чи достатньо обмежуватись лише критичним ставленням до ідеології? І навпаки – чи зобов'язані ми визнати її конструктивні можливості (а якщо так, то достоту які)?

4. Чи виникла ідеологія одночасно із філософією в часи Античності, а чи стала самостійною духовно-інтелектуальною формою лише в процесі секуляризації Нового часу?

5. Якщо, допустимо, говорити про «першопочатки» ідеології, то чи значить це що можна говорити і про її вірогідний кінець? Відповідно, чого можна чекати від процесів деідеологізації: наскільки вони можуть бути глибокими й незворотними?

Ще одним знаковим заходом Інституту філософії РАН стало проведення 15 травня 2018 р. конференції «Карл Маркс і філософія марксизму»,

присвяченої 200-річчю із дня народження Карла Маркса. Серед низки змістовних доповідей на пильну увагу, з погляду академічного профілю «Інституту всесвітньої історії», посіла доповідь В.М. Межуєва «Ідея всесвітньої історії в ученні Карла Маркса».

Матеріали цієї серії заходів Інституту філософії РАН лягли в основу зазначеної в заголовку статті монографії.

Історичний екскурс

У передмові до згаданої вище книги О.В. Рубцов наводить свою версію взаємовідносин філософії й ідеології впродовж тривалого історичного періоду. На його думку, «це ціла драма», діапазон котрої простерся від «висхідної нерозрізненості «думки» й «ідеї» в Античності до їхнього розмежування в Новий час, всередині якого виявляється своє «коло»: від радикального протиставлення філософії й ідеології до їхнього нового зближення, аж до епохального «злиття» в «революційній теорії».

Саме починаючи з часів Наполеона, зазначає Рубцов, «ідеологія виникає як специфічна інтелектуальна й духовна форма, як майже окремий інститут: «Це не заперечує існування ідеологічного раніше, якщо не сказати «завжди», але саме в Новий час воно стає відносно самостійною компонентою свідомості, намагає особливі жанри й організованості, властиві ідеології у власному розумінні цього слова». Показово, що комплекс висунутих ідей в тій чи іншій комбінації й поєднанні склав «ядро великих ідеологій, що стали в епоху Модерну не лише важливою частиною символічного освоєння світу, але й мобілізуючою силою політичної дії» (с. 379). Йдеться насамперед про класичні ідеології – лібералізму, соціалізму й консерватизму.

Затим слідує черговий цикл від деідеологізації до нових колізій розходження-зближення філософії й ідеології у постмодерні. Ця амплітуда коливань, вважає О.В. Рубцов, потребує більш предметного аналізу. Проблема в тому, що філософія як така виникає достоту як «вчення про ідеї». Саме у цій точці, відділяючись від натурфілософії, філософська наука вперше окреслює своє особливе місце у сфері свідомості й духу: «Якщо таке розуміння ідеології зовсім не відповідає її сучасним трактуванням, тим гірше для сучасності: можливо, тут утрачено дещо важливе» (с. 14).

Історія XIX і XX ст. засвідчує, що в процесі секуляризації початку Нового часу відбувається емансипація філософії й ідеології майже в одному режимі, але паралельними траєкторіями. Ідеологія, самовизначившись як «наука про ідеї» починає претендувати на визначення напрямів політики, так само як філософи Античності намагалися чинити вплив на політиків. Однак уже в середині XX ст. (марксизм) філософія виступає в принципово новій якості – в ролі гробаря ідеології як «неправдивої свідомості», що легітиміє панування людини над людиною. А ще через півстоліття (в тій же морально-політичній традиції) філософія вже стає «науковою ідеологією» з претензією на єдиноправильне розуміння світу і таке ж єдиноправильне його

перевлаштування внаслідок повстання пригнічених. З цього приводу О.В. Рубцов акцентує увагу на злій «іронії історії»: прагнення «убити» ідеологію наукою, щоб твої ж послідовники зробили її наукою революції, а потім і взагалі замкнули коло, заявивши, що ідея деідеологізації і «кінця ідеології» сама є нічим іншим, як суто ідеологічним концептом» (с. 15).

Впродовж ХХ ст. тривали невщухаючі спроби або ж покінчити з ідеологією, або ж навпаки – обґрунтувати її незнищенність й використати її «у мирних цілях». І хоч в теорії пізнання перспектива елімінувати ідеологію була визнана позитивістською утопією, в політичній філософії, навпаки, сама ця утопія і відродилася. Свідчення тому – сумної долі концепція «кінця історії» Ф. Фукуями, що на практиці означало б і «кінець ідеології». Врешті-решт в постмодерні кінця ХХ – початку ХХІ ст. філософія намагається подолати ідеологію в особливий спосіб: не виявляючи об'єктивну життєву сутність, яка прихована за неправдивістю й ілюзіями ідеологізованої свідомості. Такий вже гандж постмодерну – у ньому думка зливається з ідеєю ціною заперечення об'єктивної сутності.

Цей короткий історичний екскурс зримо засвідчує, що напрацьований філософською думкою матеріал навряд чи дає підстави для оптимістичного бачення щодо негайного вирішення проблеми взаємовідносин ідеології й гуманітарних дисциплін у сфері науки, зокрема й філософії. Тож можна зрозуміти укладачів книги «Філософія й ідеологія: від Маркса до постмодерну», коли вони й не ставили завдання прийти чи хоча б наблизитися до рішень, які можна було б інтерпретувати як остаточні. При всій повазі до озвучених точок зору (як канонічних так і полемічних), **науковці РАН дійшли думки, що цінним виходом на загальні контури проблеми було б досягнення хоча б більш широкого погляду на проблему.**

Які ж кроки планувалося здійснити? По-перше, для оптимізації досліджень з метою «охопити ціле з висоти пташиного польоту» необхідно різко змінити масштаб розгляду і саму оптику бачення. Якщо скористатися архітектурною метафорою, необхідно піднятися до рівня «генплану», узріти у колективному спільному опрацюванні проблеми композицію основних «ансамблів», «трас» і «територій».

По-друге, для здійснення цього проекту науковці РАН вирішили застосувати уже апробовану методику «Ідеологічного конструктора», яка свого часу виправдала себе при узагальненні дискусії щодо російської національної ідеї. Ця робота була проведена в межах Групи консультантів Адміністрації президента в 1996-1997 рр.: її результатом стала книга «Росія в пошуках ідеї» (Баранов А., Захваткин М., Добровольский Д., Мирский Э., Рубцов А. Россия в поисках идеи: анализ прессы (Рабочие материалы Группы консультантов при Администрации Президента РФ. Вып. 1). М.: Известия, 1997.) В цілому методика набула такого характеру:

- збирається корпус текстів, що репрезентують основний масив напрацьованих матеріалів;
- даний корпус текстів піддається деконструкції, розбивається на умовно атомарні висловлювання й судження (проблемні модулі);
- на основі цієї деконструкції вибудовується архітектура майбутнього контенту, проблемна структура змісту;
- атомарні висловлювання переформатовуються відповідно до нової структури з окремих більш локальних тем;
- у підсумку отримується логічний каркас проблеми, що всотує в себе судження десятків, якщо не сотень, авторів.

Як свідчить досвід створення узагальненої монографії щодо російської національної ідеї, далі вичленяються своєрідні тестові проблеми:

- національна ідея це...
- національні ідеї бувають...
- національні ідеї корисні, тому що...
- національні ідеї небезпечні й шкідливі, тому що...
- нині національна ідея для Росії не потрібна...
- нині національна ідея для Росії життєво необхідна, оскільки...
- вона могла б з'явитися із...
- вона в жодному випадку не має виходити із положення...
- вона могла б мати такий вигляд...
- вона в жодному разі не має бути такою...
- національна ідея нині в Росії неможлива, оскільки...

У підсумку в 1997 р. було оприлюднено книгу «Росія в пошуках ідеї» з узагальненою аналітикою, запропонованим «ідеологічним конструктором» й детальною іконографічною статистикою у вигляді безлічі діаграм і графіків.

Саме цей досвід і було запропоновано дослідниками Інституту філософії РАН для опрацювання феномену ідеології у контексті її взаємовідносин із наукою гуманітарної сфери, насамперед із філософією. Готуючи книгу «Філософія й ідеологія: від Маркса до постмодерну» аналітики РАН спробували здійснити приблизно ту ж роботу, хоча і в суттєво меншому обсязі. Не стояло завдання представити авторів у всій повноті їхніх суджень. Головним завданням було – побудувати загальну схематичну карту, заповнивши її простір окремими цитатами лишень як окремими ілюстраціями їхніх позицій. Залишилось сподіватися на розуміння цитованих авторів, що не всі вони представлені в одному обсязі – так була вибудована загальна тематична схема аналізу. Інший колектив авторів міг би здійснити таку ж роботу зовсім по-іншому, що надало б розглядуваній проблемі ще більшого обсягу.

Наразі в зазначеній монографії рубрикатор («тематичний конструктор») у загальних рисах набув такого вигляду:

- 1. Що є філософія?***
- 2. Що є ідеологія?***

Загальні уявлення

Ідеологічне: обсяг поняття і ареал розповсюдження
Коли і де виникає ідеологія як самостійний інститут
Негативні сторони й властивості ідеології
Конструктивні функції ідеології

3. *Взаємовідносини філософії й ідеології*

4. *Деідеологізація: межі можливого і неможливого*

Ілюзії деідеологізації
Чому відмова від ідеології проблематична
Як і якою мірою деідеологізація можлива
Реалії деідеологізації

5. *Прояви ідеологічного*

Історія
Ідеологія на полях (мистецтво і наука, релігія, психопатологія, економіка, соціальне проектування й прогнозування)
Інші ідеології (латентна ідеологія, ідеологічне несвідоме тощо).

Сутність і покликання філософії

В процесі наукового дискурсу дослідників Інституту філософії РАН щодо пошуків *визначення взаємовідносин філософії й ідеології набули такого вигляду.*

З погляду Е.Ю. Соловйова, за умов ідеологічного протиборства з обох сторін – філософії й ідеології – використовується однотипна софістика й казуїстика. Однак при цьому мобілізація масових аудиторій забезпечується дзеркальною ідеологічною симетрією й підпорядковується двом головним інтенціям: з боку філософії – застереження щодо пропонованого проекту суспільних перетворень; з боку ідеології – захоплююче піднесення від проекту. З боку філософії ефект застереження досягається шляхом роздмухування недовіри, створення «образу ворога», подачі винахідливого компромату й насаджування культу пильності. Типовий дискурс застережень з боку ідеологів – це «колаж із розрізаних інформаційних спалахів», що допускають втрату логічної пам'яті і вдаються до логічної безсовісності.

Закликаючи до захисту свідомості й мислення, Е.Ю. Соловйов наголошує, що захоплюючі суспільно-політичні проекти достатньо точно відповідають поняттю місії, вони тривають і понині, приховуючи в собі небезпеку геополітичних міфів, міжнаціональної нетерпимості й відродження історичистських спекуляцій. На думку автора, філософською відповіддю на ці ідеологічні загрози має стати культура скептичної верифікації очікувань і сподівань, проведення чіткої грані між програмою й ідеалом (цільовим орієнтиром), а також подальше опрацювання концепції відкритої історії (с. 419).

У зазначеному дискурсі важливу роль відіграє відповідь на запитання: що ж собою являє філософія? Е.Ю. Соловйов переконаний, що філософствувати –

значить відсторонитися від життєвої суєти, зосередитися на питанні про сенс життя, а філософію визначити як теорію свідомості.

Дещо іншої думки дотримується О.В. Рубцов. З одного боку, він розглядає філософію як «самодостатню еволюцію ідей і уявлень» (с. 370). З іншого боку, на його переконання, ілюзорними є самі уявлення про можливість радикальної деідеологізації. Посилаючись на американського представника неопрагматизму Р. Рорті, О.В. Рубцов зазначає, що «філософія у традиційному розумінні слова дедалі більш обмежує свої універсалістські претензії на вище інтегративне знання, компенсуючи такого роду «втрати» безпосереднім підключенням до всього комплексу актуальних життєвих проблем... Таким чином, в цій актуалізованій філософії, що впроваджується й проникає [в життя], є своя ідеологія, і в цій ідеології є своя професіональна, авторитетна філософія» (с. 370).

Таким чином маємо ілюстрацію щодо вічної суперечки між «правильним» і «корисним». Строго кажучи, це взагалі два типи інтелектуальної роботи дослідників і досліджень. На першій погляд, або ж мова йде про підкреслено академічні спекуляції від автора до автора, від думки до думки... Або ж, навпаки, відбувається поринання в «злобу дня» й відштовхування від тієї чи іншої життєвої проблеми, «зовнішньої» стосовно до власне філософської теорії (с. 371). На мою думку, в другому випадку мова може йти скоріше про історіософію, ніж про філософію як таку.

Втім, як засвідчує практика, ***наука філософії щораз то дужче, хочеться того комусь чи ні, об'єктивно змушена поринати в «злобу дня» й відштовхується від тої чи іншої життєвої проблеми***, що, здавалось би, є «зовнішньою» стосовно власне філософської теорії. Так відбувається «практична», а в певному розумінні й політична орієнтація філософії. Або, іншими словами, філософія постає в іпостасі «гуманітарної експертизи», коли розгляд фундаментальних філософських апорій стає невіддільним від ідеології живої реальної діяльності (с. 370).

Певного консенсусу у цьому дискурсі, очевидно, досягнуто в положенні д.філос.н., академіка РАН Владислава Олександровича Лекторського: «Будь-яка значима філософська концепція завжди має дві іпостасі. З одного боку, це критика існуючого стану справ: в пізнанні, в моральному житті, в політичному й соціальному устрої тощо. З другого боку, це побудова певного ідеалу знання, морального життя, політичного устрою. У світлі побудованого ідеалу формулюються норми діяльності, спрямовані на його досягнення» (с. 371).

У підсумку, складається враження, що науковці РАН реально докладають зусиль, щоб подолати «самовпевненість філософії», її зарозумілість у ставленні до «низового», ще не просвіченого мислення. Така інтенція викликана усвідомленням того, що нині основними філософськими питаннями – про смерть і безсмертя, про Бога й космос, про космополіс і Батьківщину, про мораль і право – перейняті тисячі й тисячі людей. І філософія не може стояти

осторонь. Правда те, що нині кожен сам собі філософ. Але правда й в тому, що нині філософія взаємодіє із іншими формами розвинутого інтелектуального життя, на які вона має серйозно зважати.

Феномен ідеології

Академік РАН А.А. Гусейнов відстоює погляд, що в процесі розподілу праці, коли виник поділ матеріальної й духовної праці, склався особливий різновид суспільної діяльності, спеціалізованим заняттям котрого є вплив на свідомість людини з метою її уніфікації, приведення у відповідність з інтересами соціуму як цілісності. От саме в цьому й полягає сенс і завдання ідеології. Тому, коли висловлюється думка про готовність змиритися із ідеологією в тому випадку, коли вона нікого не повчає, варто нагадати, що ідеологія якраз і орієнтована на те, щоб учити людей, нав'язувати їм деякі спільні для всіх ідеї й цінності (с. 372).

Тобто, *йдеться про те, що ідеологія за своїм єством і за своїм призначенням претендує на істинність і завжди нав'язує себе окремим індивідам*. Як би до цього не ставитися, але вона дійсно виступає засобом стандартизації мислення в межах спільноти і з метою її збереження: хоч би то був народ, держава, соціальний лад (с. 373).

Позитивний момент у реабілітації ідеології вбачає й д.політ.н. Марія Михайлівна Федорова. На її думку, ідеологія залишається частиною символічного простору будь-якого суспільства. Вона дозволяє здійснювати зв'язок між теоретичним освоєнням соціально-політичної реальності і політичним дійством (С. 373).

Коли ж йдеться про потяг людей до ідеології консерватизму, то М.М. Федорова вбачає в цьому наслідок особливостей поточного моменту, що характеризуються дослідницею як криза історичної свідомості. Револьюційність, проєктивність і прогресизм історичної свідомості часів Модерну, що стали тоді базовими елементами класичних ідеологій, уже втрачають свій сенс для людини XXI ст., яка живе сьогоденням («презентизм»). Така людина наразі не чекає нічого доброго від майбутнього, яке видається їй невизначеним, навіть ворожим («криза майбутнього»), а тому звертає свій погляд до минулого. При відсутності проєктів альтернативного суспільного розвитку як на Заході, так і на пострадянському просторі, позначився відчутний ухил в бік консервативного світогляду й інтерес до класичних консервативних понять (традиція, культура, історія, сильна держава, нація, патріотизм). В данному випадку багато залежить від філософської рефлексії, спрямованої на прояснення сенсу ключових понять, що відображають ці суспільно-політичні тенденції (с. 437-438).

Було б перебільшенням представляти ідеологію лише в площині того «соціального клею», що забезпечує інтереси соціуму як цілісності. *Ніхто не в змозі заперечити й класову сутність цього суспільного феномену*. Так, директор Левада-Центру д.філос.н. Лев Дмитрович Гудков наголошує на тому, що ідеологія є системою ідей чи уявлень, функція котрих полягає у виправданні

(легітимації) панування. Тобто, або ж йдеться про забезпечення інтересів і прав групи, яка вже володіє примусовими засобами щодо визнання свого панівного становища й правом розпоряджатися ресурсами влади. Або ж це може бути ідеологія групи, що прагне до здобуття владних повноважень, а для того формує конфігурацію смислових значень задля досягнення й утримання влади своїми агентами впливу. Отже, підсумовує Л.Д. Гудков, «ідеологія в цьому сенсі не може інтерпретуватися як «вільно ширяюче» вчення, світогляд, теорія чи концепція» (с. 373-374)

Ідеологія існує не лише як система ідей, але й в якості системи інститутів. В цілому, зазначає О.В. Рубцов, «сюди входять як мінімум: увесь установочний, програмний дискурс влади, інфраструктура ЗМІ й пропаганди, освітні й виховні інституції, інструментарій культурної політики тощо. Поряд з «ідеологічними апаратами держави» існують й незалежні ідеологічні інститути громадянського суспільства. Плюс «тіньова» ідеологія – простори, в котрих ідеологічна робота і боротьба як такі не афішуються, але впроваджуються контрабандно, приховано й майже партизанськими методами – зокрема й самою державою» (с. 374).

Виробництво, обмін і розширене відтворення ідеології обслуговуються справжнім комплексом каналів і мереж, силових структур і органів контролю, бюджетами і кадрами, економікою і правом. То ж не дивно, що деідеологізація комуністичної пропаганди свідчила насамперед про демонтаж відповідних інститутів. Втім, зазначає О.В. Рубцов, нині саме цю ідеологічну структуру в Росії й намагаються реструктурувати: «Щодалі то більшу питому вагу інституціоналізації ідеології надає розвиток технологічної бази обробки свідомості. Проповідь змінилася інженерією прополіскування мізків й керованим самонавіюванням. В арсеналах засобів масового ураження свідомості “м’яка сила” чинить проникаючу дію, що порівнювана з радіацією» (с. 375).

Назагал складається враження, що в межах держави завжди будуть розвиватися практики ідеологічного впливу елітарної меншості на більшість населення. Процес масової ідеологізації суспільства втягує в свою орбіту все більше людей, ідеологію можна виявити скрізь. В результаті у суспільстві складається своєрідне ідеологічне поле. Відтак поняття ідеології виходить за традиційні межі розуміння політики і у своєму «всеохоплюючому» розширенні виявляє себе у найрізноманітніших сферах пізнання, культури, економіки й повсякденного життя.

Потреба в ідеології наступає для індивіда тоді, коли він, в силу якихось причин, виявляється не в змозі відповісти сам на присутні запитання свого власного існування. Ось тоді пропагандистські кліше влади повторюються людиною у внутрішньому діалозі з самим собою, активізуються самонавіюванням й самовиправданням, раціоналізацією навколишнього хаосу, ідеалізацією непривабливої дійсності тощо. Висновок О.В. Рубцова з цього приводу не вносить оптимізму: «Схеми панування й підлягання реалізуються

зокрема і як схеми ідейного панування над собою – і (чи) підпорядкування себе, своїм же власним навіюванням і концептуалізації. Полеміка уподібнюється ідеологічному мікросоціуму» (с. 377).

Взаємовідносини філософії й ідеології

Відтак у середовищі науковців РАН ставиться проблема упорядкування взаємовідносин гуманітарних наук (насамперед філософії), з одного боку, й ідеології – з іншого. Було б перебільшенням стверджувати, що бажаного консенсусу вдалося досягти. Однак було сформульовано низку проблем, над вирішенням яких пропонувалося зосередитися в першу чергу.

Соловйов дотримується «осудливо-негативного ставлення» до усіх утворень, що виявляють прикмети й ознаки ідеологій. Таку позицію він формулює як «презумпцію недовіри», якої має дотримуватися філософія і наука в цілому щодо ідеології як особливого роду феномену брехні й фальші: таким цей феномен «із часів Маркса увійшов у культуру й зберігся в ній». На думку Е.Ю. Соловйова, «жодні фрагменти істинного знання у складі впливових ідеологічних побудов цієї презумпції (презумпції недовіри) ні відмінити, ні похитнути не можуть. Ідеології мають бути піддані аналітичній перевірці як доктринальне ціле і, допоки вона не відбулася, не можуть бути виведені із-під підозри» (с. 380).

Але перспективи й цього процесу аналітичної перевірки вбачаються Е.Ю. Соловйовим досить сумнівними. Річ в тому, що будь-яке ідеологічне утворення, вважає він, є «онтологічне “ні те, ні це”»: не свідомість, надбудована над буттям, і ні буття, яким воно є до і незалежно від свідомості. Разом з тим, це і буття, і свідомість одночасно – буття і свідомість, пов'язані одне з одним синкретично, амбівалентним способом, кожне в міру своєї мінливості. Достоту тут... і приховується головна причина того, що ідеології у їхніх смислових глибинах не піддаються раціональним спростуванням і декретним відмінам». Один із бар'єрів на шляху критичного спростування ідеологічного продукту є те, що жоден із цих продуктів не є лише фікцією, котру брехуни вмонтували в людські голови: «Парадоксальність ідеологій в тому, що вони являють собою правдоподібні – часом високо правдоподібні – й на диво стійкі обмани й самообмани» (с. 385).

Близьку, але ще менш оптимістичну позицію займає В.М. Межуєв: **«Ідеологія у наш час, схоже на те, вже не потребує жодної філософії.** Але в такій якості вона стає носієм ідеї не індивідуальної свободи, а влади над людьми держави, корпорації чи якоїсь іншої спільноти – етнічної, релігійної, геополітичної тощо» (с. 382). Однак і доля філософії в наш час досить незавидна: «Для Маркса, наприклад, кінець буржуазної епохи означав одночасно й кінець ідеології, а разом з нею всієї філософії, на зміну котрої мала б прийти наука. Критика ідеології є, з цієї точки зору, справою не філософії, а науки. В дійсності ж, всупереч прогнозу Маркса, подібна критика стала не кінцем філософії, а її переходом у нову якість – до посткласичного типу

філософствування, далекому і від науки, і від ідеології. Сучасні ідеології в більшості своїй втратили зв'язок з культивованою філософією ідеєю індивідуальної свободи. Останню будуть шукати тепер в глибинах власної екзистенції, винесеної за межі розуму й будь-якого соціуму. Сама ж філософія все більше набуває характеру інтелектуального спілкування приватних осіб, вільного від прив'язаності до будь-якої суспільно значимої ідеології. Вона стає нібито ідеологією особисто для себе (кожен сам собі філософ) чи для вузького кола близьких осіб» (с. 452).

Не дивно, що така розчарованість щодо потенціальних можливостей філософії у ролі критики соціальної дійсності призводить до акцентування уваги на розгляді феномену ідеології в контексті комунікативного системоутворюючого ефекту. Так, наприклад, к.філос.н. Федір Миколайович Блюхер і н.с. Сергій Львович Гурко вважають, що «для дослідження ідеології необхідно проаналізувати ті світоглядні шаблони, що поділяються людьми, які прагнуть опрацювати ідею якоїсь спільної діяльності, частіше всього спрямованої проти інших людей». Від такого ультрапрагматичного підходу, на мою думку, стає якось не по собі, особливо в контексті невщухаючої агресії Росії проти України: «Ідеологія» використовується державою, владою чи суспільством, щоб мати можливість здійснювати швидко диференціацію на дихотомічній основі «свій-чужий»... Ідеологія – це локальна культурна диференціація соціуму на основі «свій-чужий» (с. 381).

Ось таке надзавдання – терміново створити групу на принципі «свій-чужий» – вносить, на думку цих авторів, і певний елемент оптимізму. Як ще можна зрозуміти такий пасаж: «Несумісність ідеологічних позицій не заважає реальним людським спільнотам домовлятися: торгівці торгують, промисловці промишляють, мандрівники мандрують, сусіди сусідствують. Тобто ідеологія є важливою для організації доцентрового процесу, що дозволяє збирати групу, але зовсім недоречна для тривалого співіснування (а значить, співіснування з іншими групами) суспільства, що вже склалося» (с. 381).

Академік В.О. Лекторський піднімає ідеологію на більш значущий рівень – не просто «соціального клею», а й «соціального орієнтиру». Логіка його роздумів зводиться до того, що коли людей не влаштовує їх життя, якщо вони хочуть чогось кращого, то вони потребують орієнтир для змін, модель іншого суспільного устрою. Ці зміни можуть сприйматися і як реформування, і як революційний злам. А це і є ідеологія. Вона націлена на майбутнє, містить у собі програму політичних змін, тобто якийсь утопічний образ майбутнього. Відтак загрозою суспільного поступу стає ідеологічний застій – він знаменує собою повну безперспективність, втрату самого сенсу усього соціального й політичного життя: «Адже прийняття якогось утопічного проекту (в якості конструктивно-утопічного, а не фантастично-утопічного) насправді є могутнім мотиватором соціальної діяльності» (с. 382).

За цих умов *перед науковою критикою ідеологічних побудов постає низка проблем*. Насамперед, зазначає Е.Ю. Соловйов, необхідно опрацювати схему «контрідеологічної аналітики, яку філософська просвіта, якщо така ще можлива, має протиставити нинішньому масовому наступу на розумність». До того ж «критика ідеологій має піднятися до морально-філософської проблематики» (с. 387). Аналогічної позиції притримується й д.філос.н. Олексій Олексійович Кара-Мурза: «Російська філософія намагається розмінувати проблему репресивності в ідеології. За допомогою наявного в її арсеналі аналітичного апарату вона здатна розвінчувати ідеологічні смисли і ставити перепони на шляху перетворення в репресивну ідеологію» (с. 386).

Особливе ставлення має бути до текстів, коли мовиться про «випробування видимості на справжність». Де закінчується філософія і де розпочинається ідеологія? Свою версію такого вододілу пропонує О.В. Рубцов: за «належністю до філософського чи ідеологічного текст може бути й зовсім тотожним, текстуально ідентичний фрагмент. Належність до філософії чи ідеології визначається не по контенту як такому, а по інтенції ставлення до нього. Якщо філософія покликана розкривати неочевидність нібито очевидного (а тому й не промислюваного), то ідеологія, навпаки, прагне зробити очевидним зовсім не очевидне, усуваючи процедури рефлексії, критики й самокритики. У математичній термінології це один і той же скаляр, але з протилежно спрямованими векторами» (с. 386). Тобто, один і той же текст може тягити одночасно до різних полюсів, зокрема до ідеології й філософії. Це питання не контенту як такого, але інтенції: догматизація «очевидності» робить текст ідеологією, а настанова на критику того ж самого висловлення перетворює акт дії в філософію.

В процесі розглядуваного нами російського дискурсу *було звернуто увагу й на суть поточного моменту, який слід враховувати в процесі оптимізації суспільно-політичного діалогу*. Стає все більш самоочевидним, що в Росії відбувається своєрідна «реакція значної частини суспільства на засилля ідеології в радянський період, особливо в час його занепаду. Ця оскомина зберігається в нинішній свідомості філософів, аналітиків і широких мас інтелігенції. Але поряд з цим, нині знову виводиться порода ентузіастів, готових беззавітно віддатися ідеологічній роботі і боротьбі на службі нової ідеократії. Як можна в такому контексті ставитися до ідеології аналітично відсторонено – проблема, що вимагає спеціального аналізу» (с. 387).

Проблема ускладнюється тим, зазначає О.О. Кара-Мурза, що всі ідеології в Росії (чи то слов'янофільська, ліберально-буржуазна чи комуністична) «розвиваються в логіці одного алгоритму – деградації, виродження позитивної, благородної ідеї в репресивну ідеологію. Переймаючись питанням, як і чому це відбувається, важливо розуміти, що репресії не є атрибутом ідеології. Скоріше то є певна самостійна сутність, котра в певний момент спарюється з ідеологією» (с. 390).

До того ж і критичні позиції філософії останнім часом дещо послабшали. Як зазначає В.М. Межуєв, посткласична філософія, намагаючись накреслити нові шляхи людської емансипації у світі сучасної цивілізації, так і не досягла того рівня ідеологічного впливу на суспільство, котрого досягла класична філософія: «Похитнути віру в силу ідей тої ж епохи Просвітництва їй вдалося, але змінити їх на більш впливову ідеологічну систему у неї не вийшло. У підсумку посткласична філософія втратила роль головного «володаря дум» свого часу, поступаючись тим, хто далекий від всілякої філософії» (с. 388).

Так, наприклад, послідовниками західних ідей на російському ґрунті стали російські інтелігенти, які відрізнялися від інших людей своєю підвищеною ідейністю. Інтелігент в російському розумінні – це просто інша назва ідеолога. **«Не увінчалось успіхом, - звертає увагу В.М. Межуєв, - і пошук російськими релігійними філософами так званої «російської ідеї».** Цей пошук виродився в ідею відособленості Росії від решти світу, її виключності стосовно усіх інших країн і народів. У підсумку під ідеологією у нас стали розуміти не те, що об'єднує людей різних національностей і культур, а що їх розділяє, протиставляє один одному» (с. 388). Філософія ж тим часом грішила просвітницьким самолюбванням і претендувала на верховенство й панування над будь-якою нефілософською свідомістю й мисленням.

Ілюзії деідеологізації

До якої ж думки хилиться спроба пошуку консенсусу щодо оптимізації суспільно-політичного діалогу в Російській академії наук? Підводячи перші підсумки дискурсу щодо взаємовідносин науки (насамперед філософії) й ідеології, О.В. Рубцов констатував таке. При уважному аналізі ілюзій і уявностей щодо у свій час голосно заявленої деідеологізації слід зробити висновок, що справжні зміни виявилися суттєво менш масштабними й глибокими, ніж то зазвичай вважають. Ідеології не стало там, де росіяни звикли її бачити – в атрибутах і символах держави, у системах її презентації і самопрезентації (що з погляду українського спостерігача досить сумнівно – взяти хоча б суєту навколо «георгіївської стрічки»). Однак, на думку О.В. Рубцова, в оцінках габаритів і якості цього процесу залишається ціла низка досить неоднозначних, а то й просто ілюзорних позицій.

Ілюзія перша: *«Ми відмінили стару ідеологію»*... Положення сумнівне, позаяк ідейна демобілізація – це не опублікування декрету про розпуск ідеократії, а тривала й виснажлива робота: інтелектуальна, моральна, організаційна, політична тощо.

Ілюзія друга: *«Ідеологія – неправдива свідомість, яку можна відмінити»*... Насправді при ретельному розгляді будь-який антиідеологізм на повірку сам же й виявляється ідеологемою, навіть метаідеологією, нерідко достатньо розгорнутою й раціоналізованою: «На цьому фоні ідея вилучити ідеологію із суспільного життя й природного повсякденного обігу свідомості видається й зовсім утопічною» (с. 392).

Ілюзія третя: *«Ідеологія – є шкідливою свідомістю, яку необхідно відмінити»...* Тут домінуюча думка філософського дискурсу звучить так: «Без ідеології, подобається нам це чи ні, немислимі численні базові інститути суспільства і держави» (с. 393).

Житейська практика наочно довела, що різноманітні проекти й міфи деідеологізації виявилися нав'язаними самою ідеологією, яка віддавна протиставляла «неправдивій свідомості» якусь свідомість «істину» й «наукову». Тим часом сама ситуація кінця ХХ ст. довела, що ця жорстка альтернатива виявилася застарілою. До того ж сама ідея деідеологізації (широко популяризована в роки «перебудови» вцент до нульових років) з самого початку виявилася різновидом новітньої ідеології. Просто люди сприйняли можливість «говорити все, що завгодно» як вивільнення від нав'язаних колись стереотипів, «навіть часто не помічаючи, як це поступово набуває систематичного ідеологічного характеру» (с. 393).

Отже, в процесі обговорення диспутанти дійшли думки, що «основні суспільні конфлікти нині – смислові й ідеологічні. Відповідно, варто ставити питання не про кінець ідеології, а про те, яка ідеологія нам потрібна і як можна її напрацювати» (с. 393).

Насамперед слід виходити з того, що визначення ідеології як неправдивої свідомості задає критиці ідеологій презумпцію непримиренності. Остання легко підштовхує до нелімітованої конфронтації, до полемічного свавілля й до перманентних скандалів на подіумі. Розуміння об'єктивних витоків різноманітних ідеологій обґрунтовує і формує настанову на терпіння, витримку, коректність і тривалі виховні зусилля. Завдання правильної контрідідеологічної поведінки успішно вирішується, якщо критика ідеологій підпорядковується стратегії толерантності.

Відповідно, з метою оптимізації суспільно-політичного діалогу в суспільстві необхідно прийняти до неухильного дотримання ту точку зору, що жодна викривальна верифікаційна робота не забезпечить знищення ідеологій. Вони когнітивно нездоланні. Вони вистояють, відроджуються і являються на світ у новій формі. Це відбувається насамперед тому, що доктринально оформлені ідеології спираються на свій притаманний їм базис, на структури свідомості, що стихійно складаються і є об'єктивно заданими.

Саме тому слід з самого початку відмовитися:

по-перше, від настанови на повну концептуальну дискредитацію, відміну чи заміну впливових ідеологій;

по-друге, від надії на те, що ідеології розпадаються і гинуть разом із зламанною політичною системою, котру вони обслуговували.

Без ідеології, подобається нам це чи ні, немислимі численні базові інститути суспільства і держави. Без ідеології не лише не воює, але і в мирний час розкладається армія. Школа без ідеології немислима: у навчальних текстах і практиках вона неминуче відтворює сурогат ідеології, навіть якщо у

самій державі цієї ідеології немає навіть у проекті. До тогож, навіть якщо зняти всі відверто ідеологічні висловлювання, прихована, латентна ідеологія виявить себе в самій фактурі тексту – в корпусі імен і подій, прикладів й ілюстрацій (екземпліфікація), у оповідах й інтерпретаціях (наративи), врешті-решт, у конструкції будівель.

І насамкінець, як лише якась знання стає переконанням, системою поглядів, стимулом до об'єднання й дії, всяка «істина» починає жити згідно особливих законів і критеріїв ідеології. В цьому розумінні ідеологія незнищенна.